

**СТАРОЖИТНОСТІ ЧИГИРИНЩИНИ
В «ІСТОРІЯХ ТА ПЕЙЗАЖАХ:
НАРИСАХ З БЛУКАНЬ ПО УКРАЇНІ»
З.Л. ФІША (ТАДЕУША ПАДАЛИЦІ)**

Стаття присвячена цінному джерелу з історії Середньої Наддніпряниці – твору польського новеліста та публіциста З.Л. Фіша «Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні». Його подорожні нотатки містять відомості щодо пам'яток історико-культурної спадщини Чигиринщини середини ХІХ ст.

Ключові слова: З.Л. Фіш, Чигиринщина, пам'ятки історико-культурної спадщини, подорожні нотатки.

Протягом століть подорожі були привілеєм еліт. Навіть недалекі поїздки вимагали значних коштів, тому дозволити собі їх могли лише заможні особи. Отже, мандрівки були сферою дозвілля і видом відпочинку багатіїв, способом проведення вільного часу та чудовою нагодою для огляду пам'яток архітектури – давніх церков, замків, палаців, збору етнографічного матеріалу. Результатом подорожей ставали щоденники, спогади чи описи. У ХІХ ст. подібні твори стали надзвичайно популярними у Європі. Крім власне опису подорожі вони, зазвичай, містили різного роду інформацію щодо географічного положення, демографії, етнографії, історії та розвитку господарства краю. Іноді до них додавалися витяги із давніх історичних документів. Метою цих творів було не лише розважити читача, а й привернути його увагу до історії та культури. Сьогодні подібні твори є цінними історичними джерелами.

У ХІХ ст. Чигиринщиною мандрували Д. Бантиш-Каменський, Т. Шевченко, П. Куліш, Д.П. Де ля Фліз, М. Александрович, М. Костомаров, П. Чубинський та інші. Дехто з них записував свої враження під час відвідування краю.

Подорожні записки ХVІІ–ХХ ст. по Чигиринщині були предметом дослідження науковців та краєзнавців Ю. Мицика, О. Солодаря, Н. Кукси, Л. Харченко. Їм присвячено ряд публікацій авторки. Цінність та важливість подібних джерел полягає в тому, що вони можуть бути використані при дослідженні пам'яток історико-культурної спадщини краю.

У 1856 р. у Вільно була видана книга «Opowiadania i krajobrazy: Szkicez wędrówek po Ukrainie» («Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні»), що описувала подорож Україною. Значна частина в ній присвячена описам історичної Чигиринщини: Холодного Яру, Медведівки, Суботова, Чигирини. Її автором був Зенон Леонард Фіш (Zenon Leonard Fisz) (1820(1821) – 1870) (псевдонім Тадеуш Падалиця) – польський новеліст, мандрівник та публіцист, видавець [1; 2, с. 105], самоук, обдарований талантом оповідача. Маючи письменницькі амбіції, він непогано орієнтувався в сучасній йому польській, українській та російській літературі; був добре обізнаний в історії, що дозволяло вести дискусії із професійними істориками. Фіш не соромився відсутності академічної освіти, на що

натякав і його псевдонім – «падалиця» – збіжжя, що виросло випадково, само по собі [2].

Батьком Зенона Фіша, за одними даними, був Тимошеуш Фіш – вчений-лінгвіст родом із Кракова, що кілька років викладав («професорував») у Відні [3, с. 276], за іншими – зубожілий шляхтич з Галичини [2, с. 105]; мати – Марія Вержбицька – походила з Київщини [3, с. 276]. Майбутній «художник України» народився у Білорусі [2, с. 105]. Невдовзі після його народження родина переїхала до України та оселилася в с. Пруси Черкаського повіту (нині с. Михайлівка Кам'янського р-ну – прим. автора). З. Фіш навчався у «якогось Дубровського у містечку Кам'янці», нетривалий час – у пансіонаті у Златополі. З дитинства його найвидатнішою рисою була «гаряча любов до природи та України». Значну роль у формуванні цієї риси відіграв старий економ – пан Валент, людина проста і щедра на перекази старовини. Саме він брав майбутнього співця України в поїздки до сусідніх хуторів, пасік, розповідав про давні часи та місця, що знаходились неподалік: Чигирин, Черкаси, Суботів Хмельницького, ліси Лебединські та монастир Мотронинський [3, с. 276].

У цей же час з'явилося зацікавлення З.Л. Фіша українською етнографією. У середині ХІХ ст. він писав, що з молодості «намагався щорічно збирати на Україні перекази, пісні, наспіви і таким чином зберегти їх від забуття» [4, с. 191].

Неподалік від Прусів, в Олександрівці, знаходився маєток Міхала Грабовського, мати якого давала молодому Фішу книжки з бібліотеки сина [3, с. 276]. Особисте знайомство [2, с. 106] та твори останнього мали найбільший вплив на Фіша. Грабовський поблажливо поставився до «хлопчика, який нічому не вчився і не мав чого читати», з надією, що «можливо, з часом він щось зробить», дозволив користуватись власною бібліотекою, запропонував підбір літератури і навіть доручив молодому учневі переклади з російської літератури, які обговорював та коригував [2, с. 106].

Однак молодий Фіш прагнув самостійності. Його перші дописи були оцінені Грабовським як «фальшиві пологи незрілої україноманії», а видавці, які опублікували статті, були засуджені як такі, що забруднили свої часописи «школярствами» [2, с. 106].

Близько 1843 р. Фіш виїхав на кілька років до Петербурга з метою документування свого шляхетського походження. У цей же час він активно займався самоосвітою [2, с. 109].

У 1847 р. Фіш покинув Петербург і оселився у Прусах, де займався господарством. Крім цього він активно подорожував: навесні 1850 р. – до Одеси та Криму, у 1857–1858 рр. – до Франції, Англії, Туреччини та Валахії [2, с. 114].

Свої перші, ще невмілі, статті Фіш почав друкувати у «Щотижневику Петербурзькому» у 30-х рр. ХІХ ст. Згодом, в «Ateneum» було надруковано його перше історичне оповідання про часи Гайдамаччини «Тарасова

ніч»; у 1844 р. у журналі «Przegląd naukowy» була вміщена його історична трагедія «Konasewicz w Białogrodzie». У 1846 р. в Петербурзі був виданий перший том його власного журналу «Gwiazda» [1].

З 1850 р. З.Л.Фіш публікується під псевдонімом Тадеуш Падалиця [2, с. 114], а з 1851 р. починає співпрацювати із «Dziennik Warszawski», «Biblioteka warszawska» та «Gazeta warszawska», пише до «Київського телеграфу», «Вестей», інших періодичних видань. Найбільш об'ємними стали його твори «Listy z podróży» (Листи з подорожі) (1859, Вільно) та «Opowiadania i krajobrazy»: Szkice z wędrówek po Ukrainie» («Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні») (Вільно, 1856) [1], романи «Зося Житкевичівна» і «Нестор Писанка».

Насичені та барвисті замальовки Фіша з життя Середньої Наддніпрянщини були для читачів Польщі певною екзотикою. Вони повністю відповідали вимогам редакторів, які вбачали «головним завданням кореспондентів з провінції... подавати відомості господарські, промислові, описувати край, у якому мешкають з погляду історичного, етнографічного, звичаєвого...» [2, с. 117]. У статтях Падалиці «цілий провінційний світ... із... своїми якостями та властивостями рухався, сміявся і плакав, гримасував... перед очима читача» [2, с. 117].

Наприкінці 50-х рр. XIX ст. зацікавлення Фіша зосредилися на історії та етнографії. До новоствореного «Tygodnika Ilustrowanego» (Щотижневика ілюстрованого) він надсилав описи «типів українських», що були коментарями до малюнків Казимира Пжишиховського [2, с. 125].

Під кінець життя Фіш захворів. Упродовж хвороби, що тривала 2 роки, ним опікувався Анжей Подберескі, в минулому секретар Грабовського [2, с. 125]. Помер Зенон Леонард Фіш у 1870 р. [2, с. 125].

«Opowiadania i krajobrazy»: Szkice z wędrówek po Ukrainie» («Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні») займають виняткове місце у творчості Фіша. Вони поєднують подорожні нотатки із краєзнавчим репортажем, етнографічні описи із соціологічними та історичними рефлексіями. Автор книги не лише фіксує враження від подорожі, історико-побутові і природні особливості Наддніпрянщини, але й господарські та демографічні зміни, порівнюючи її із Каліфорнією і Новою Голландією в Австралії. Він відзначає як потенціал індустріалізації, так і її деструктивний вплив на природу та традиційну культуру місцевих жителів, передусім нищення традицій, втрату історичної пам'яті [2, с. 129].

Перший варіант його подорожніх нотаток з мандрівок Україною був опублікований у «Щоденнику варшавському» («Dziennik Warszawski») під назвою «Розповіді з мандрівок по Україні». У цьому виданні автор мав власну рубрику «Розповіді про це і про те» [2, с. 117]. Книга, видана у Вільно у 1856 р., являла собою замальовки з його мандрівок «серцем України» [2, с. 117] – «по... берегах Тясмина, Дніпра і Росі. Головними місцевостями, на яких відпочило око мандрівника, були: Жаботин, монас-

тир Святої Мотрони, Медведівка, Суботів Хмельницького, Чигирин... Кожного разу приходять історичні згадки і постаті минулого... Всі ці події та особистості постають перед нами у живих мальовничих образах. Минувшина та сьогодення України, стан її звичаєвий та економічний, пейзажі чарівні родинного закутка, перекази народні, майстерно опрацьовані» [5, с. 348].

Найімовірніше сама описана подорож З.Л. Фіша відбулася в першій половині 50-х рр. XIX ст. Шлях мандрівника Чигиринщиною пролягав із Жаботина холоднороським лісом до Мотронинського монастиря. Мандрівка через цей реліктовий лісовий масив наштовхнула Фіша до роздумів над проблемою та наслідками вирубки лісів Холоднор'я, пов'язаною із інтенсивною індустріалізацією Наддніпрянщини, зокрема будівництвом цукрових заводів, співзвучних нашому часу. Інша частина опису присвячена традиційним заняттям місцевих жителів, видам сільськогосподарських культур, що вирощувались у краї. Першою пам'яткою, що трапилася на шляху мандрівника на Чигиринщині, став Мотронинський монастир. З.Л. Фіш детально описав повсякденне життя його ченців. Увагу письменника привернуло було, яке можемо побачити і на малюнку Шевченка від 1845 р. Значна частина розповіді подорожнього була присвячена опису Троїцької церкви, зокрема її інтер'єру та розписам, виконаними народними художниками.

Далі шлях З.Л. Фіша пролягав через Мельники та Медведівку. Тут увагу подорожнього привернули рештки дерев'яного замку із каплицею. Варто зазначити, що саме нотатки Фіша є першим описом цієї втраченої пам'ятки – Медведівського замку. Цікаво, що через декілька років, у 1858 р., Медведівку відвідав Митрофан Александрович, який теж залишив опис Медведівського замку у своєму історико-краєзнавчому нарисі «З Канева до Чигирини і назад»: «При в'їзді до Медведівки, мене вразив своїм виглядом замок, що зберігся майже цілим. Нехай читачі не очікують прочитати опис напівзруйнованої середньовічної донжони. Замок в Україні називався простір, окопаний ровом та обнесений палисадами; подібний замок був і поперед мене.

Я пішов оглянути його; частокіл майже скрізь цілий і рів ще не осипався. В середині стоїть без вікон і дверей уніатська каплиця, – лави та іконостас ще цілі» [6, с. 35–36]. Варто зазначити, що збереглося зображення медведівської каплиці К. Пжишиховського, який ілюстрував дописи З. Фіша в «Щотижневому ілюстрованому».

Заслугує на увагу і колоритний опис традиційного ярмарку у Медведівці.

Для того, щоб дістатися наступного пункту подорожі – Миколаївського Медведівського монастиря, письменник мав пересісти на човен, яким переплив Тясмин. Його нотатки щодо річки та прибережної зони є не лише цікавими, а й цінними, тому що містять описи втраченого історичного та природного ландшафту, знищеного меліоративними роботами у ХХ ст. Становить інтерес і де-

тальний опис побуту ченців монастиря.

Далі подорож Фіша пролягала через Чигирин та Суботів. Описи цих місць, розлогі історичні коментарі є цікавими та пізнавальними навіть сьогоднішньому читачеві. Надзвичайно цікавою є заувага автора, яка стосується спостережень щодо різниці між жителями села та міста, в даному випадку Чигирин, що лишається актуальною і нині: «Тип міщанський у Чигирині, як і скрізь на Україні, є сторонній різнорідний, чужий місцю і пам'яткам ... На селі ще знайдеш лірника, легенду, пісню, переказ, і пробудиш струну, що звучить минулим; у містечку нічого цього вже нема...» [2, с. 106].

Для сьогоднішнього дослідника ці описи цікаві тим, що маємо певні силуетки минулого – свідчення сучасника щодо стану розвитку цих територій, пам'яток Наддніпрянщини, зокрема Чигиринщини. Тож дозволимо собі процитувати наш переклад подорожніх нотаток З.Л. Фіша в частині, що стосується Чигиринщини та її пам'яток:

«...цілком несподівано, з-поза величезних дубів з'явився Мотронинський монастир. Неправий буде той, хто думає, що монастирі тутешні відзначаються неосяжністю чи високим стилем... Архітектура їх та сама, що й сільських церков, і так само вони в значній мірі дерев'яні, лише деякі більші. Монастирі тут насправді відрізняються тим, що лежать завжди десь у пустці, усамітнено, в лісі чи на острові. Це має поетичний та релігійний колорит. Ці верхівки п'яти куполів з хрестами, що підносяться над зеленою масою лісів і звук дзвонів, що вібрує по ярах, справляють глибоке враження... Усі ці монастирі не мають давньої дати (заснування – прим. автора).

Хто їх заснував, самі монахи добре того не знають. Є то пам'ятки з епохи знищення Запоріжжя, коли багато багатих запорожців із знищенням їх політичного буття віддавали на пошану Богові зібрані скарби. З того монастиря вирушила вперше на Україну шайка Залізняка, і тут до сьогодні неподалік монастиря рови та льохи, де вона гніздилася, аж доки сягнула достатньої кількості із селян навколишніх. Був тут тоді ігуменом знаний в історії Коліївщини Мельхіседек, ревний оборонець віри і зятий ворог пріора Костецького. Окрім згаданих окопів та одного казана, що слугував колись гайдамакам для готування кулішу, і який нині слугує за різновид дзвону, що кличе їх до їжі, жодних інших пам'яток минувшини тут немає...

...пішли до храму. Всередині тої церкви оздоблення на зразок усіх інших святинь грецьких... Біля дверей головних з правої сторони, бачимо велику картину, що зображає Страшний суд, чи радше муки грішних та щастя блаженних... Вгорі на хмарах образ Божий і безліч святих: ангели трубами будять мертвих, і із землі постає безліч небіжчиків. Це один момент; але тут же нижче бачимо вже і сцени Страшного суду...

Верстах в 10–12 од Мотронинського монастиря, лежить стародавнє містечко Медведівка... Нічого в ньому не залишилося, що свідчило б про його пам'ятки, крім наполовину вже знищених ровів над Тясмином, оточених

догниваючим частоколом, які свідчать, що на цьому місці мусив бути замочок і дуже давній, дерев'яний, та сьогодні порожньої каплиці у стіні рову...

...покидаємо містечко, вирушаючи до монастиря Св. Миколая. Монастир той лежить на острові Тясмину, в трьох верстах від Медведівки. Три високі його куполи підносяться мальовничо з зеленої маси вільх і очеретів, що вкривають ціле русло річки...

Стежка повела нас до задніх, в цілому непривабливих воріт монастирських. Справа виднілися старі келії ченців, наліво – більш прикрашений і чистий будинок ігумена, а посередині площі стояв монастир – будова дерев'яна, архітектури звичайної, що вирізнялася хіба що високими вежами. Паралельно до будинку ігумена біліла церква зимова, більш прикрашена, але меншого розміру. Напроти, з-поза дерев, виднілася головна брама монастиря... У дворі зустрів мене старий монах... не вмів розповісти ні про дату заснування монастиря, ані про жоден переказ...; показав мені лише напис церковною мовою, що знаходиться довкола головних дверей монастиря, з якого дізнаємося, що монастир цей збудований був у 1765 році, і відбудований наново у 1792... По оглядинах інтер'єру монастиря, монах запросив мене до своєї келії... Кожна келія складається з однієї кімнати більшої з піччю пекарською та двох малих, призначених для тієї ж кількості монахів. Столи покриті скатерттинами місцевого виробу, а протилежний кут кімнати в зображеннях святих.

Оглянувши монастир, виїжджаємо на дорогу, що веде з Медведівки до Чигирини... Край той не має інших пам'яток, ніж місць історичних... Це спало мені на думку при в'їзді до Суботова. Ця садиба відомого в історії України воєначальника не відзначалася будь-чим і не є предметом якоїсь особливої честі у народу... тут... усе віддано забуттю... сталося це через не осягнуту ще важливість тих... посеред села на невеликій віддалі стоять дві церкви, одна нова, при самій дорозі, інша – в стороні, пам'ятка ще часів Богдана Хмельницького. У тій останній не правиться нині служба Божа. Є вона збудована у стилі готичному, як багато костьолів по містах польських... Переходячи углиб яру, бачимо далі місце на якому був замочок Хмельницького.

... сьогодні лише купа порослого бур'яном каміння свідчить про місце, де колись був будинок...

...Через гори і яри наближаємось до Чигирини. Околиці суботівські повторюються тут йота в йоту, тільки тут здається ще вища гора, на якій стояв замок. Сьогодні вже нема ані сліду того замку, ані другого пізнішого..., що був над рікою напроти гори. Яку важливу роль грав Чигирин в історії України колись, так сьогодні, жодної. Є то нещасне повітове містечко, розміщене у кутку повіту і губернії... Кілька церков старих, дерев'яних стоять посеред міста, кілька нещасних магазинів, що дивляться на площу, жовтіючий окремих будинок судів – це і все.

Такі враження має сьогодні подорожній цього святого колись, а сьогодні пліснявіючого закутка України...» [7, с. 41–107].

Таким чином «Історії та пейзажі: нариси з блукань по Україні» З.Л. Фиша не лише фіксують зникаючий традиційний світ Чигиринщини, а й дають уявлення про багатство і розмаїття пам'яток історико-культурної спадщини краю та є цінним джерелом для їх відновлення. Пошук і аналіз нових подібних джерел дасть можливість відтворення загальної картини стану пам'яток краю у XIX – на початку XX ст.

ПОСИЛАННЯ

1. Фиш Зенон-Леонард. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz_efron/142942/%D0%A4%D0%B8%D1%88.
2. KWAPISZEWSKI M. PORTRET PISARZA KRESOWEGO. O ZENONIE FISZU // Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej. – 1987. – 78/4. – S.105–126.
3. ZENON FISZ (TADEUSZ PADALICA). ZARYS BIOGRAFICZNO-LITERACKI przez Leonarda Sowinskiego // KLOSY. – Czasopismo ilustrowane tygodniowe. – №670. – Т. XXVI. – Warszawa 20 kwietnia – 2 maja 1878. – S. 276.
4. Epsztein T. Z piórem i paletą. Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiaństwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2005. – 590 s.
5. ZENON FISZ (TADEUSZ PADALICA). ZARYS BIOGRAFICZNO-LITERACKI przez Leonarda Sowinskiego // KLOSY. – Czasopismo ilustrowane tygodniowe. – № 674. – Т. XXVI. – Warszawa 18(30) maja 1878. – S. 348.
6. Александрович М. Из Канева в Чигиринь и обратно. – Черниговъ, 1860. – 56 с.
7. Fisz Z. L. Opowiadania i krajobrazy. T.1: szkice z wędrowek po Ukrainie. – Wilno: nakładem i drukiem Jozefa Zawadzkiego, 1856. – 286 s.

Диденко Я.Л. Древности Чигиринщины в «Историях и пейзажах: очерках из блужданий по Украине» З.Л. Фиша (Тадеша Падалицы)

Статья посвящена ценному источнику по истории Средне-го Поднепровья – сочинению польского новеллиста и публициста З.Л. Фиша «История и пейзажи: очерки из блужданий по Украине». Его дорожные записки содержат сведения о памятниках историко-культурного наследия Чигиринщины середины XIX в.

Ключевые слова: З.Л. Фиш, Чигиринщина, памятники историко-культурного наследия, дорожные записки.

Didenko Ya.L. Ancients of Chyhyryn region in «Stories and landscapes: essays on wandering around Ukraine» of Z.L. Fish (Tadeush Padalytsia)

The article is devoted to a valuable source in the history of the Middle Dnieper – the essay by Polish novelist and publicist Z.L. Fish «Stories and landscapes»: essays on wandering in Ukraine». His travel notes are containing information about the monuments of the historical and cultural heritage of the Chyhyryn region of the middle of the XIX century.

Key words: Z.L. Fish, Chyhyryn region, monuments of historical and cultural heritage, travel notes.

19.02.2019 р.

УДК9+94(367)329051/058

Н.А. Котельницький

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ» У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. ОЧИМА ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ: ВІЗІЯ І.І. ПЕТРУНКЕВИЧА (1843–1928)

У світлі імперської політики імператора Олександра II по відношенню до неросійських периферій Російської імперії показані офіційні прояви антиукраїнської політики російського деспотизму, візія І. Петрункевичем російсько-українських відносин. Розглянуто особисте ставлення І. Петрункевича до «українського питання» у Російській імперії другої половини XIX ст. і запропоновані ним реформаційні шляхи вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: І.І. Петрункевич, «українське питання», російсько-українські відносини, український національний рух, російське самодержавство, українська аристократія.

Епоха Великих реформ (1856–1874), так чи інакше, вимушено ініційована імператором Олександром II, стала доленосним періодом в історії Російської імперії. Заявлені і розпочаті у державі трансформації привели до небувалого до того вибуху громадських надій, зростання національної самосвідомості і людської гідності, розвитку альтернативних монархії політичних течій. Прогресивній частині соціуму країни здавалося, що у світлі проведених модернізацій повинна істотно змінитися й імперська політика російського самодержавства, зокрема – по відношенню до неросійських периферій. На першому етапі свого правління Олександр II частково виправдав обґрунтовані ілюзії демократичної частини суспільства. Однак, відразу після жорсткого покарання національно-визвольного повстання у Царстві Польському (1863), усе принциповим чином змінилося.

Російська монархія почала проводити цілеспрямовану політику по «вгамуванню» національних рухів, наприклад, українського, шляхом упродовження реакційних законодавчих актів – Валуєвського циркуляра (1863) і Емського акта (1876), які проголошували про те, що «малоросійської» в термінології Російської імперії, тобто української мови не існує, а отже відсутній і український народ, етнос, нація. Ці юридичні документи офіційно забороняли навчання українською мовою, закривали діяльність українського театру, нівелювали функціонування українського національного музичного фольклору, ліквідували видання україномовної літератури та преси, забороняли ввезення українських видань з-за кордону. Дійшло до того, що заборонявся спів українською мовою, вживання української абетки у нотах музичних творів [1]. Брутальний російський націоналізм і шовінізм, образа національних почуттів українців спонукали опозиційний політикум, до якого, поза усяким сумнівом, належав і яскравий представник української національної аристократії, засновник земського ліберального руху в імперії – Іван Ілліч Петрункевич (1843–1928), шукати альтернативні шляхи вирішення «українського питання» [2].